

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ В ПОСТКРИЗОВИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Розглядаються духовні та соціокультурні аспекти економічної діяльності в посткризовий період розвитку світової економіки. Акцентується увага на питаннях господарчого етосу.

Ключові слова: економіка, економічна криза, споживачтво, нова культурна раціональність, духовність людини.

Рассматриваются духовные и социокультурные аспекты экономической деятельности в посткризисный период развития мировой экономики. Акцентируется внимание на вопросах хозяйственного этоса.

Ключевые слова: экономика, экономический кризис, потребление, новая культурная рациональность, духовность человека.

The article deals with spiritual and socio-cultural aspects of economic activities in the post-crisis period of world economy development. The issues of economic ethos are specified.

Key words: economics, economic crisis, consumership, new cultural rationality, human spirituality.

Сьогодні ні в кого вже немає сумнівів, що світова спільнота перебуває в стані перманентної економічної кризи. Бізнесмени, фінансисти провідних західних країн, і перш за все США, причину економічної кризи вбачають в перебільшенні довіри до механізмів саморегулювання ринків. Панікуючи, вони покладають надію на посилення регулятивної ролі держави в оптимізації ринкових механізмів, оскільки останні як спосіб саморегулювання не спрацьовують. Менеджерам капіталістичного виробництва «необхідні безпосередньо — суспільні регулятори, які гарантують аргіогі суспільну необхідність того, що вони виробляють, або того, чим вони спекулюють. І ось держави викуповують «погані борги», щоб захистити бідних фінансових спекулянтів від розорення [2, с. 88]. Але глибше осмислення ситуації наводить на думку про кризовий стан не тільки економіки, а й усього соціокультурного спектра соціального буття.

Мета статті полягає в обґрунтуванні думки про те, що економічні кризи є лише однією із складових у загальній соціокультурній системі розвитку і функціонування сучасної світової цивілізації. Тому «лікувати» необхідно не тільки економіку і фінансовий сектор, а й усе сучасне суспільство, зокрема, таку його важливу сферу як духовно-культурне життя.

Якими ж мають бути теоретико-методологічні підходи, що допомогли б економістам, соціологам, політологам, культурологам, менеджерам соціальних технологій зрозуміти специфіку сучасного стану світової цивілізації і визначити шляхи оптимізації буття людини в умовах перманентних кризисних ситуацій? Зрозуміло, що людство не може жити поза економічною діяльністю, суспільним виробництвом, адже ці суспільні форми є способом людського існування. Поки існують люди на цій планеті, вони вироблятимуть і засоби виробництва, і засоби споживання. Справа полягає в тому, як це вони робитимуть: збалансовано чи в режимі дисбалансу, раціонально чи ірраціонально, органічно чи дивіантно, стихійно і традиційно чи все ж таки свідомо, змінюючи соціокультурну реальність у контексті розумних потреб людини як суб'єкта сучасної цивілізації?

Що ж необхідно зробити для запобігання або пом'якшення деструктивних проявів глобальних економічних криз? Повернемося на декілька десятиліть назад до проектів Римського клубу. Створення і діяльність Римського клубу, як відомо, здійснювалися наприкінці 60-х рр. минулого століття багато в чому за ініціативи видатного суспільного діяча, вченого, футуролога Аурелі Печчеї. Саме він у 1968р. доклав зусиль до створення цієї міжнародної неурядової організації, що поєднує видатних учених, представників політичних, урядових і ділових кіл, суспільних діячів багатьох країн.

Ідеологи Римського клубу на чолі з А. Печчеї розробили грандіозні проекти, які потребують широкого міжнародного співробітництва. Вони дістали назву «Цілі для людства», зокрема широкий резонанс серед світової громадськості мають шість глобальних стартових цілей: «зовнішні межі», «внутрішні межі», культурна спадщина, світове співтовариство, людське житло, виробнича система. Кожна з цих цілей передбачає певні основні поняття і факти, які необхідно знати сучасній людині, важливі дії, котрі вона повинна здійснити, щоб створити відповідні передумови для життя і подальшого розвитку. Шість зазначених цілей пов'язані із «зовнішніми межами» планети, «внутрішніми межами» самої людини, культурною спадщиною, яку вона має передати тим, хто прийде після неї, світовим співтовариством, котре вона мусить побудувати, середовищем людського існування, яке вона мусить захистити будь-якою ціною і, нарешті, складною виробничою системою, реорганізацію якої їй уже слід розпочати.

У контексті мети нашої статті звернемо увагу саме на останню з перелічених вище цілей. А. Печчеї слушно зауважує, що людську спільноту все більше хвилюють явні неполадки в існуючих сьогодні економічних механізмах, їх взаємозв'язку із суспільством у цілому. Дійсно, складно зрозуміти, чому так часто не

спрацьовують елементи економічної системи в різних країнах, незалежно від того, що керує нею — ринок чи план. «Якщо залишити поза увагою питання безпеки, — пише А. Печчеї, — можна стверджувати, що уряди практично всю увагу фокусують на проблемах зайнятості, продуктивності, інфляції, ціни, торгівлі, платіжного балансу, готові йти на будь-які жертви, щоб хоча б тимчасово полегшити вирішення цих проблем. Однак усе це в кінцевому рахунку абсолютно не приносить користі і єдиним висновком є те, що для поліпшення зазначеної ситуації ще не придумано поки що жодних надійних засобів» [9, с. 276]. Необхідно, на думку вченого, створити новий міжнародний економічний порядок. І хоча ще важко повністю його уявити в усіх деталях, але зрозуміло одне, він потребує докорінних змін у свідомості сучасної людини. «Настав час, — зазначає А. Печчеї, — виявити і вивільнити потенційну в кожній людині здатність бачити, розуміти і створювати, направляти моральну енергію людей на те, щоб вони самі будували своє гідне майбутнє» [9, с. 8].

А. Печчеї звертає увагу на те, якого надзвичайного значення набувають сьогодні притаманні нам усім — людям планети — внутрішні людські якості, їх виявлення і розвиток у жителів усіх куточків світу. На його думку, саме ці якості є найважливішим ресурсом людства, який можна порівняти хіба що з тим теплом, тією енергією, які так щедро посилає нам сонце. По суті, цей учений порушує питання про подолання глобальної суперечності, до якої дійшло людство і яка заганяє його в глухий кут. Сутність цієї суперечності — у протиставленні цивілізації і культури. Сучасна людська цивілізація, що формувалася в планетарному масштабі на основі грандіозних досягнень науки, техніки і технології, поряд з безсумнівними досягненнями має безліч недоліків, які ставлять на порядок денний гамлетівське питання: бути чи не бути *Homo sapiens* на планеті.

Ці проблеми всім відомі, вони актуалізуються і загрожують існуванню людства з кожним днем: питання демографії, безробіття, недовикористання соціальних й економічних можливостей суспільства, дефіцит і нерациональне управління ресурсами, неефективність, інфляція, відсутність безпеки і гонка озброєнь, забруднення середовища і деструкція біосфери, негативний вплив на клімат та багато інших проблем, наче щупальця гігантського спрута, опутали всю планету [9, с. 6-7].

Отже, цивілізація потіснила культуру, індустрія — дух, споживацтво — практикування розумних потреб. «Що робити?» — це тривожне запитання турбує все прогресивне людство ось уже протягом останнього півстоліття. Римський клуб, його провідні аналітики, футурологи пропонують конструктивну відповідь: людству сьогодні, по суті, нічого іншого не залишається, як якнайшвидше

наблизитися до наступної фази свого розвитку, а саме: поєднуючи свою могутність з достойною мудрістю, навчитися підтримувати в гармонії і рівновазі всі людські справи. Але відбутися це може тільки за умови ще небаченого перебігу подій, який А. Печчеї називає «людською революцією» [9, с. 6].

Справа полягає в тому, що людина, як відомо, підпорядкована дії двох основних програм — генетичної і культурної. На відміну від життєдіяльності тварин, людина пристосовується до середовища переважно на основі культурних (а не генетичних) механізмів. Отже, виживання людства зумовлене не біологічною, а відповідною культурною еволюцією. Основою останньої є людський дух, тобто мислення, мораль, воля, пам'ять. Саме ці складові людської свідомості формують загальнолюдські цінності, які є дороговказами до досягнення гуманних суспільних відносин. У реалізації людської революції А. Печчеї вбачає два основні духовні засоби: сильну політичну волю і моральну енергію, які в першу чергу мають застосовувати керівники держав, політичні діячі, економічні менеджери, суспільні організації, а в кінцевому рахунку, основний суб'єкт нової якісної фази культурної еволюції — широкі народні маси, все людство в цілому.

Серед евристичних проектів Римського клубу А. Печчеї виділяє проект Денніса Л. Медоуза «Межі зростання», який набув відзеркалення в його доповідях, а також у книзі з однойменною назвою, написаною ним у співавторстві.

Основна ідея Медоуза полягає в тому, що при збереженні існуючих тенденцій до зростання в умовах кінечної за своїми масштабами планети наступні людські покоління досягнуть межі демографічної і економічної експансії, що призведе до неконтрольованої кризи і краху. Медоуз зазначає, що можна ще уникнути катастрофи, якщо вдатися до заходів з обмеження і регулювання цього зростання і переорієнтації його цілей. Але чим далі, тим хворобливішими будуть ці зміни і тим менше залишиться шансів на кінцевий успіх [9, с. 120].

Навіть здоровий глузд, а не тільки наукові висновки, підказує, що матеріальне зростання на обмеженій за розміром планеті не може продовжуватися безкінечно. Людство віками формувало культуру зростання, але сьогодні необхідні революційні зміни в культурній еволюції. Слід установити межі зростання фізичного, екологічного, біологічного і культурного характеру. Останнє особливо є актуальним. А. Печчеї спеціально підкреслює: «І все-таки проблема межі людського зростання і людського розвитку є по суті своїй проблемою головним чином культурною [9, с. 129].

Справа в тому, що людство, як виявилось на сьогодні, є ще культурно незрілим. Існує великий розрив (і він має тенденцію до збільшення) між культурним, духовним розвитком і технічними

досягненнями. Людство по-справжньому ще не усвідомило філософських основ свого буття, воно «за деревами не бачить лісу», за конкретними економіками (державними, приватними), ринковими системами не бачить (а радше і не хоче бачити) загальної тенденції до самознищення. Схильність до марнотратства стала загальною вадою багатих економік, головним розсадником якого стали розвинуті країни і регіони. Саме вони, як підкреслює А. Печчеї, продукують таке ганебне явище, як консюмеризм (неумна схильність до споживацтва) [9, с. 132].

Запобігти цьому, розірвати порочне коло можна тільки за умови людської революції, перебудови духовно-культурної, моральної складової людського буття. «Якщо при існуючих обставинах не зміняться самі якості людини, то ми ніколи так і не знайдемо ніякого рішення щодо жодної з наших складних проблем», — підсумовує А. Печчеї [9, с. 133].

Незважаючи на деякі елементи утопізму, в проєктах Римського клубу 70-х рр. минулого століття визначені реалістичні перспективи оптимізації соціокультурного розвитку сучасної цивілізації. Акцентуємо увагу на трьох із них, на нашу думку, основних.

1. У глобальному масштабі реалізація програми, яку називають по-різному: «новий світовий порядок», «нове людство», «демократичне світове товариство».

Більшість спеціалістів з проблем глобалістики закликають політиків, менеджерів світового бізнесу, вчених не ігнорувати небезпеку перманентних світових криз, не покладатися виключно на віру і благополучний результат, адже благодущність призведе людство до біди, деградації, зрештою, до загибелі. Моделі — сценарії цих негативних наслідків — детально розроблені і прораховані в процесі комп'ютерного аналізу.

Реальні дії світової спільноти повинні спрямовуватися на максимальну консолідацію і інтеграцію, а не на конфронтацію. Правилком мають стати міжнародні угоди з проблем світового соціально-економічного розвитку («росту» в термінології західних футурологів) на далеку перспективу. Необхідно наполегливо переборювати вузьконаціональний підхід під час їх розробки. Пошуки нового економічного порядку зумовлюють створення різних форм сумісної діяльності, міждержавних коаліцій. Уряди і міжнародні організації мають зважати на те, що формування проєкту «нове людство» повинно бути не стільки актом доброї волі і благочинства, скільки необхідністю, продиктованою проблемою виживання людини в глобальному вимірі. Чи готове світове співтовариство до практичних глобальних угод і дій? Вочевидь, ще по-справжньому не готове. Як зауважують Ю. Данілов, В.Седнев і О.Шипова, однією з найважливіших реакцій світового співтовариства на глобальну фінансово-економічну кризу 2008-2009 рр. став висновок

про необхідність сформувати елементи регулювання і нагляду на національному рівні. На рівні всього світу, зазначають ці автори, можливості впровадити елементи глобального регулювання і нагляду виявилися вкрай обмеженими. Утім, на Лондонському саміті вдалося створити новий міжнародний орган — Раду з фінансової стабільності, яка стала наступницею Форуму фінансової стабільності. Порушено також питання про створення на рівні ЄС єдиної системи кризис — менеджменту, прийнято рішення про створення в рамках ЄС нового наглядового органу — Європейської ради із системних ризиків [4, с. 10 - 11].

2. Формування національних економік з позиції «технократичного оптимізму». Настав час кожній країні, кожному національному уряду практично здійснювати економічні й організаційні заходи з урегулювання соціальних відносин у суспільстві, зокрема законодавства у сфері бізнесу (виробництво товарів і послуг, трудова зайнятість населення і охорона здоров'я, збереження навколишнього середовища, зменшення крайніх проявів нерівності). Особливого значення в умовах перманентних криз набуває лідируюча роль держави. Адже ніякі інші суспільні інститути й організації (сім'я, профспілки, церква, політичні партії) не можуть у цьому сенсі конкурувати з державою.

Історія криз учить, що вона нічого не вчить. Існує досвід виходу американського суспільства з економічної кризи 1929 — 1933 рр. Його вивчення має немаловажне значення для сучасності, зокрема й для України. Комплекс реформ («Новий курс») президента США Ф. Рузвельта ґрунтувався на ідеї державного регулювання економіки, наприклад, планування народного господарства. Як відомо, думка про неможливість автоматичного саморегулювання капіталізму була висловлена М.І. Туган — Барановським ще на початку ХХ ст.

Одним із перших актів Ф. Рузвельта в рамках політики «Нового курсу» було зміцнення банківської і фінансової системи. Центральне місце в реформах належало державному регулюванню національної економіки. Головним вектором «Нового курсу» було вгамування приватновласницької, індивідуалістичної ринкової стихії, яка поставила США на край економічної і соціальної катастрофи [5, с. 10 -12]. Безумовно, нинішня світова криза і криза 1929 — 1933 рр. у США й інших країнах дуже відмінні, але є й спільні інваріанти, які вказують на оптимальні шляхи виходу з подібного роду соціально-економічних потрясінь.

3. «Новий гуманізм», «людська революція», «новий глобальний етос», «нова культурна раціональність» — подібного роду концепти, що пропонуються світовому співтовариству представниками Римського клубу, містять важливий посил: слід кардинально змінити систему цінностей суспільства. Здійснити це, на

думку М. Месаровича і Е. Пестеля, можна завдяки створенню нової системи освіти з урахуванням специфіки та реалій різних країн і національних культур.

«Усі сучасні кризи мають свою глибинну причину саме в духовній сфері. Їх основи — у сфері освіти», — наголошує Г.В. Задорожний. Сьогодні освіта, сформована в межах великої письмової традиції, яка надавала загальні духовні смисли й універсалії, світоглядно-ціннісні орієнтації, стає непотрібною. Все поширенишим стає псевдоосвіта як форма пост(недо)модерну, яка не просто руйнівна, але низводить людину — споживача — до тварини, адже саме тварині «не треба» задумуватися над вищими смислами життєдіяльності, оскільки її життя інстинктивне, воно не реалізується в творчості [6, с. 90–91].

Необхідно здійснити переакцентування: від одностороннього курсу на економічні інтереси і стимули перейти до орієнтації на соціокультурні фактори, в першу чергу їхню морально-етичну складову. Це зумовлює розвиток свідомості сучасної людини до рівня самосвідомості як учасника світового співтовариства, як жителя планети Земля, що є колискою людства, але вона достроково може стати і його глобальною могилою. Основний недолік сучасної економічної практики полягає в тому, що в ній відокремлюється господарська діяльність від моральної, етичної. На це звертав увагу В.С. Соловйов — видатний російський мислитель другої половини XIX ст. «Визнавати в людині тільки діяча економічного — виробника, власника, споживача матеріальних благ — є точка зору хибна й аморальна. Зазначені функції не мають самі по собі значення для людини і аніскільки не визначають її сутності і достоїнства. Виробнича праця, освоєння і використання її результатів — одна із сторін в житті людини або одна із сфер її діяльності, але істинно людський інтерес полягає в тому, як і для чого людина діє в цій певній сфері» [10, с. 35].

Інший видатний мислитель — філософ і економіст С. М. Булгаков — указував на необхідність вироблення гуманної економічної раціональності. Зіставляючи квієнтистські вчення, що проповідують містично-споглядальне, занадто аскетичне, ставлення до життя (наприклад, буддизм), і «сучасний європейський епікуреїзм», він писав: «Повне протиставлення цьому, серйозному і похмурому світогляду — епікурейський, легковажний світогляд середнього європейця, для якого прагнення до збільшення багатства, комфорт, вічна потреба насолоди є чимось насущним і настільки само по собі зрозумілим, що йому навіть на думку не спадає створювати для виправдання якусь доктрину або мораль, і вся своєрідність його світогляду усвідомлюється тільки в порівнянні зі світоглядом протилежним» [3, с. 223].

«Економічна людина» стає рабом господарчої стихії. На ці аспекти попадання людини в полон економіки звертає увагу англійський морально-релігійний проповідник Т. Карлейль. У своїй праці «Герої і героїчне в історії», що вийшла друком у 1891 р., цей релігійний мораліст розгорнув всесторонню критику споживацького духу капіталізму. Споживацтво, на його думку, стало специфічною ознакою утилітарного способу мислення і дії. «Замість кадила наш час відверто підносить сковороду...» — зауважує він. Споживацьку філософію Т. Карлейль називав «філософією свиней» [“Pigphilosophi”], всесвіт для такої філософії — «свиняче корито», а рай — «необмежена кількість свинячих помиїв» [8, с. 74]. Відчуття дива, благоговійності і тайни стосовно людини — усе це ігнорується духом практицизму і споживацтва. Людина, вважає цей мислитель, забула Бога і релігію — образ, яким вона відчуває себе духовно пов’язаною з невидимим світом.

Формування нової культурної раціональності зумовлює високу духовність людини. Ще М. Вебер розрізняв два види раціональності — формальну, основану на утилітаризмі, «сухих» розрахунках, «голому практицизмі» і сутнісну, яка враховує і певні ціннісні постулати. М. Вебер довів, що суто формальна раціональність грошових розрахунків повинна розглядатися як другорядна або така, що суперечить кінцевим цілям, які зумовлюються вищими цінностями [7, с. 97]. Очевидно, що пріоритетною у визначенні ціннісних орієнтирів особистості і перспектив соціокультурного розвитку України має саме сутнісна раціональність. Практикування бережливої етики зумовлює орієнтування на використання зберігаючих технологій у процесі виробництва і споживання. При цьому необхідне врахування природних і соціальних ресурсів, їх оцінка в контексті існування майбутніх поколінь, які мають забезпечити подальше оптимізоване існування соціуму.

Найголовніше у формуванні нового глобального етосу — досягнення збалансованого зростання споживання, що передбачає і обмеження цього зростання з кількох позицій. Сьогодні людська цивілізація переживає системну кризу і її головним детермінуючим фактором є стан людського духу. Але якщо матеріальні потреби безупинно зростають, а індустрія і цивілізація ще більшою мірою стимулюють ці потреби, то, як зазначив М.О. Бердяєв, врятування людини, природи, планетарного середовища можливе лише на основі революційної зміни духу і в першу чергу — завдяки обмеженню матеріальних потреб. Якщо народи прагнуть духовно відродитися, підкреслював цей мислитель, їм доведеться стати на шлях розумного аскетичного самообмеження і одухотворення всього господарчого життя [1, с. 696]. Мабуть найскладніше завдання — регулювання споживацької свідомості людини, формування істинно людських якостей особистості, істинно людських

потреб, на чому так наголошував один із лідерів Римського клубу — А. Печчеї у своїй книзі «Людські якості».

Якщо вдасться вирішити це питання — відбудеться революція людини: трансформувється людський дух, сформується нова свідомість, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Реалізація цього завдання сприятиме вирішенню глобальних проблем світопорядку, зокрема проблеми криз як поки що непереборної складової світового соціокультурного розвитку.

Таким чином, можна констатувати, що сьогодні на порядок денний поставлено проблемні питання щодо сутності, місця і ролі господарської економічної діяльності в житті світового співтовариства й окремої особистості. Серед них в першу чергу актуалізуються такі, як вироблення нової, гуманної раціональності: переосмислення ідеології і психології споживання, впровадження нового економічного етосу. Вони потребують подальшого аналізу, всебічного і ґрунтовного вивчення.

Список літератури

1. Бердяев Н. А. *Философия неравенства* / Н. А. Бердяев // Бердяев Н. Судьба России: Сочинения. — М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО. — Пресс; Х. : Изд-во Фолио, 1998. — С. 479-730.
2. Бузгалин А. В. *Мировой экономический кризис: природа и альтернативы будущего (марксистский анализ)* / А. В. Бузгалин, И. А. Колганов // Социальная экономика. — 2009. — № 2. — С. 87 — 97.
3. Булгаков С. Н. *Очерки по истории экономических учений* / С. Н. Булгаков // Социальная экономика. — 2009. — № 2. — С. 219 — 225.
4. Данилов Ю. *Философская архитектура посткризисного мира: эффективность и/или справедливость?* / Ю. Данилов, В. Седнев, Е. Шипова // Вопросы экономики. — № 11. — 2009. — С. 4 — 17.
5. Дерев'янкін Т. І. «Новий курс» у Сполучених Штатах Америки (30-і роки ХХ ст.) / Т. І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки України. міжвід. зб. наук. пр. — Вип. 30. — К., 1998. — С. 3-14.
6. Задорожний Г. В. *О фундаментализации университетского образования* / Г. В. Задорожний // Социальная экономика. — 2007. — № 1-2. — С. 84 — 91.
7. Задорожний Г. В. *Роль і значення соціального партнерства для сучасного розвитку України* / Г. В. Задорожний // Соціальна економіка. — 2007. — № 1-2. — С. 93-100.
8. Карлейль Т. *Теперь и прежде* / Т. Карлейль. — М. : Республика, 1994. — 415с.
9. Печчеи А. *Человеческие качества* / Аурелио Печчеи. — М. : Прогресс, 1980. — 302 с.
10. Соловьев В. С. *Экономический вопрос с нравственной точки зрения* / В. С. Соловьев // Социальная экономика. — 2008. — № 3-4. — С. 34-45.

Надійшла до редколегії 17.10.2011 р.